

Marijan Lipovac, prof.
Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
Trg Nikola Šubića Zrinskog 11.
mlipovac@hazu.hr

Primljeno/Received: 10.11.2016.
Prihvaćeno/Accepted: 21.4.2017.
Rad ima dvije pozitivne recenzije
Prethodno priopćenje
Preliminary communication

UDK 352.075(497.521.2)“1944“

„USTAŠKA DEMOKRACIJA“ – IZBOR NAČELNIKA, DONAČELNIKA I GRADSKOG ZASTUPSTVA GRADA ZAGREBA 1944. GODINE

Sažetak: Nakon što je u lipnju 1944. umro zagrebački gradski načelnik Ivan Werner, poglavnik Ante Pavelić nije imenovao njegova nasljednika, nego je odlučio to da novog načelnika, donačelnika i novoustrojeno Gradsko zastupstvo u kolovozu iste godine biraju predstavnici staleških postrojbi. U listopadu su na isti način izabrani gradski čelnici u Sisku, Karlovcu i Dubrovniku, još u ožujku 1943. po sličnom su modelu održani izbori u Gračanima, a najavljivalo se da će se tako u budućnosti održati i izbori za Sabor. Takav način izbora u kojem narod, podijeljen u staleže, odlučuje putem svojih staleških predstavnika, Pavelić je nazvao „ustaškom demokracijom“, čime prvi put rehabilitira dotada u NDH proskribirani pojam demokracije. U radu se razmatraju i stavovi nekih predstavnika ustaškog pokreta prema liberalnoj demokraciji, korporativizmu i društvenopolitičkom uređenju NDH, kao i novinski napisi o tim temama.

Ključne riječi: Zagreb, NDH, Ante Pavelić, Ivan Oršanić, staleški sustav

1. NDH i izborni sustav na staleškim osnovama

U ljeto 1944. sudbina Nezavisne Države Hrvatske kao saveznice Njemačkog Reicha već je uvelike bila zapečaćena zbivanjima na europskim i svjetskim bojišnicama. Zapadni saveznici u lipnju su 1944. izvršili iskrcavanje u Normandiji i počeli s prodorom prema Reichu sa zapada, u savezničkim rukama većim je dijelom bila Italija, dok je sovjetska Crvena armija nakon bitke

kod Staljingrada 1943. počela s napredovanjem prema istočnoj Europi. Zemlje Trojnog pakta poput Finske, Rumunjske i Bugarske prešle su na savezničku stranu, u Slovačkoj izbija neuspješni ustanak, a pokušaja promjene strane bilo je i u NDH, poput akcija HSS-ovih političara i ministara Ante Vokića i Mladena Lorkovića. Znatan dio NDH bio je pod nadzorom partizana, a Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH) u svibnju u Topuskom proglašava Federalnu Državu Hrvatsku (kao dio buduće federativne Jugoslavije) i sebe konstituira kao njezino vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo.⁸⁷⁹

Poglavnik Ante Pavelić i dalje ostaje vjerno na njemačkoj strani, no u to vrijeme poduzima potez koji je NDH trebao dati određeni demokratski pečat i legitimitet pred Zapadnim saveznicima, kao i pred vlastitim narodom nasuprot sve jačemu partizanskom pokretu – saziva prve izbore u Zagrebu nakon 1927. za izbor načelnika, donaćelnika i gradskog zastupstva i određuje da se na sličan način ubuduće biraju vodstva i u drugim gradovima i općinama. Nije doduše bila riječ o općim, demokratskim i višestranačkim izborima, kakvi u okolnostima ustaškog režima nisu bili ni mogući, nego su oni organizirani u skladu s „Novim društvenim poretom“ na staleškim osnovama. Zagrepčani su birali lokalnu vlast indirektno, preko staleških postrojbi, a same izbore organizirao je Glavni savez staliških i drugih postrojbi.

Savez je osnovan u studenome 1941., a činilo ga je 16 staleških postrojbi – seljaka, radnika, državnih namještenika, samoupravnih namještenika, privatnih namještenika, slobodnih zvanja, veleobrtnika, obrtnika, trgovaca, kućevlasnika, kao i sportska i planinarska društva, vatrogasci, kulturnoprosvjetna društva, savez invalida te savezi grafičkih radnika i samopomoćnih društava.⁸⁸⁰ Postrojbe ipak nisu osnovane odmah, nego postupno. Glavni savez bio je dio ustaškog pokreta; na čelu svake postrojbe bio je savezničar, a članstvo u njima bilo je obavezno, u skladu s učenjem da je hrvatski narod jedinstven organizam sastavljen od staleža. U Odredbi se jasno kaže da će postrojbe biti „politički nadzirane po ustaškom pokretu“, a budući da je cilj ustaškog pokreta bio okupiti cijeli hrvatski narod, staleške postrojbe koje su formalno obuhvaćale sve stanovnike NDH smatrane su ustaškim pokretom u širem smislu. Njihov glavni cilj bio je ideološko discipliniranje svih slojeva hrvatskog društva, kao što je bio slučaj i u Italiji.⁸⁸¹ Na čelu Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi do svibnja 1944. kao državni savezničar bio je bivši gimnazijski profesor Aleksandar Seitz kojeg je naslijedio Ivan Oršanić, dotadašnji upravni zapovjednik Ustaške mladeži, a ranije istaknuti katolički aktivist i inte-

⁸⁷⁹ *Kronologija: Hrvatska, Europa, svijet*, Zagreb, 1996.

⁸⁸⁰ Odredba o osnutku staliških i drugih postrojbi u okviru Hrvatskog ustaškog oslobodilačkog pokreta, *Narodne novine*, 25. XI. 1941., 1., Fikreta, JELIĆ-BUTIĆ, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Zagreb, 1977., 150.-157.

⁸⁸¹ Nada, KISIĆ-KOLANOVIĆ, Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938.–1945. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 43., 2011., br. 1., 126.

lektualac.⁸⁸² Kako je 1947. u iskazu jugoslavenskim vlastima posvjedočio diplomat Vladimir Židovec, Oršanić je Paveliću sugerirao provođenje izbora za Sabor na korporativnom načelu u koji bi ušli zastupnici iz cijele NDH jer bi to bila „važna legitimacija pred zapadnim saveznicima.“⁸⁸³ Ta se inicijativa realizirala samo na izborima u Zagrebu i još nekoliko gradova, ali u više se navrata najavljivalo da će isti izborni model u budućnosti biti primijenjen kod izbora za Sabor. Prema iskazu Milivoja Magdića koji je od svibnja 1942. do svibnja 1944. bio šef Odjela za prosvjećivanje i promidžbu u Glavnom savezu danom pred jugoslavenskim vlastima 1947., do imenovanja Ivana Oršanića Savez je djelovao uglavnom tek formalno, ali neprestano su vođene rasprave o tome kako bi trebao funkcionirati – kao instrument ustaškog pokreta ili nezavisno, sukladno socijalnom nauku Katoličke crkve, odnosno papinskim enciklikama o socijalnim pitanjima.⁸⁸⁴

Za samog Pavelića osnivanje staleških organizacija imalo je više propagandni karakter kako bi se zadovoljenjem forme neutralizirali njemački i talijanski predstavnici koji su preporučivali društvene modele svojih zemalja. U službenim dokumentima ustaškog pokreta nigdje se izričito ne navodi uvođenje korporativnog ili „stališkog“ sustava.⁸⁸⁵ U *Propisniku o zadaći, ustrojstvu, radu i smjernicama* „Ustaše“ – Hrvatskog oslobodilačkoga pokreta iz 1942. u tom se smislu daju se tek opće smjernice pa se za ustaški pokret kaže da je i „društvojni pokret, koji uskladjuje i unapređuje probitke svih stališa hrvatske narodne zajednice, te upućuje stalno na to, da je probitak zajednice uvijek pred probitkom pojedinca“ te stoga „priučava svoje članove, pristaše i narod na novi društvojni poredak, u kojem će svi stališi i sva zvanja naći smisao svojeg obstanaka u skladnoj suradnji i službi obćim probitcima hrvatske narodne zajednice“. Ustaški pokret ujedno „širi znanje o svim društvovnim pitanjima razmatrajući ih s gledišta suradnje stališa na nacionalističkoj podlozi, za razliku od glavničarskog i marksističkog promicanja borbe stališa na internacionalnoj podlozi.“⁸⁸⁶

Prema tumačenju Aleksandra Seitz, staleška ideja je „organskog značaja“ i bila je postavljena prvenstveno kao odgovor na liberalno-demokratski sustav koji je društvo „mehanički“ dijelio na klase.⁸⁸⁷ NDH i ustaški pokret osnovani su u prvom redu na načelu vodstva, odno-

⁸⁸² *Tko je tko u NDH*, Zagreb, 1997., 302.-303.

⁸⁸³ Hrvatski državni arhiv (HDA), Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.0.56, Dosje Vladimir Židovec, „Moje sudjelovanje u političkom životu“, 43 – 44.

⁸⁸⁴ Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Okružni sud za grad Zagreb, K/10/48, Dosje Milivoja Magdića, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 25. IX. 1947.

⁸⁸⁵ HDA, SDS RSUP SRH, 013.4.03, Dosje Vladimir Židovec, „Politička fizionomija Dr. Ante Pavelića i njegova politika“, 215.

⁸⁸⁶ *Ustaša, dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagreb, 1995., 279.

⁸⁸⁷ Aleksandra, Seitz, *Za bistrenje pojmova, Spremnost*, 5. VII. 1942., 1.

sno sva vlast dana je u ruke poglavniku i stoga nije bilo predviđeno da staleži sudjeluju u stvarnoj diobi vlasti jer ionako su bili dio ustaškog sustava. Paveliću i ustašama stoga nije bio cilj podijeliti vlast s narodom preko njegovih, makar i neizravno, izabраних predstavnika, prema modelu liberalne demokracije, već su akcije poput organiziranja izbora u Zagrebu bile prvenstveno propagandnog karaktera, u cilju pridobivanja potpore naroda i eventualnog stjecanja bodova pred neprijateljima. Pavelić podjelu vlasti nije niti želio, a u okolnostima u kakvima je NDH bila, nije bilo niti moguće drugo rješenje nego da vlast bude isključivo u Pavelićevim rukama, kako je eksplicitno potvrdio i predsjednik vlade NDH Nikola Mandić u članku objavljenom u *Hrvatskom narodu* nakon smjene ministara Ante Vokića i Mladena Lorkovića u rujnu 1944: „Čak kad bismo i bili država s najdemokratskijim uređajem, svi bi nas razlozi primorali, da odluke i zapoviedi u današnjem vremenu usredotočimo u jednoj osobi, a valjda nije potrebno dokazivati, da je naš Poglavlник kao uzkrisitelj i dosadašnji upravljač naše države jedini čovjek, koji može zajamčiti (...) daljnji kontinuitet naše državne slobode i nezavisnosti kroz burne miene sadašnjih događaja.“⁸⁸⁸

Kad je Pavelić 27. siječnja 1942. donio odluku o sazivanju Hrvatskog državnog sabora, i NDH je dobila svoj parlament, no on nije formiran na korporativnom načelu, već je Pavelić imenovao zastupnike iz redova još živućih zastupnika nekadašnjeg Hrvatskog sabora iz 1918., zastupnika izabраних na izborima za jugoslavensku skupštinu 1938. (osim osoba koje su se „ogriješile o probitke NDH ili povriedile čast i ugled hrvatskog naroda“), osnivača i doživotnih članova Glavnog odbora Hrvatske seljačke stranke, članova vijeća Hrvatske stranke prava, doglavnika, poglavnih pobočnika i povjerenika Glavnog ustaškog stana te dva predstavnika njemačke narodne skupine. Tri zasjedanja Sabora održavana su u veljači, travnju i prosincu 1942., a nakon toga Sabor više nikad nije sazvan.⁸⁸⁹

Da bi Sabor ubuduće mogao biti ustrojen na staleškom principu najavljeno je Pavelićevom odlukom da se početkom 1943. prema tom načelu izabere vodstvo novoosnovane općine Gračani kraj Zagreba. Pavelić je 15. veljače 1943. donio odluku o osnutku Hrvatskog saveza seljaka kao staleške postrojbe u okviru ustaškog pokreta čiji članovi su svi hrvatski seljaci i sva društva kojima je svrha zastupanje i zaštita probitaka sela. Posebnim člankom utvrđene su dužnosti glavara seljačkog doma, a to su predstavljanje doma te nastojanje da „unutar hrvatskog seljačkog doma vlada sklad, međusobno poštivanje i uzajamna suradnja, da se unutar hrvatskog seljačkog doma odgajaju dobri državljani NDH i korisni članovi hrvatske narodne zajednice“.⁸⁹⁰ Prva organizacija Hrvatskog saveza seljaka osnovana je 1. ožujka 1943. u Gračanima, a tom

⁸⁸⁸ Nikola, Mandić, Naše unutarnje prilike, *Hrvatski narod*, 8. IX. 1944., 1.

⁸⁸⁹ Nada, KISIĆ-KOLANOVIĆ, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske 1942., *Časopis za suvremenu povijest*, 32., 2000., 3., 545.-565.

⁸⁹⁰ Propisnik Hrvatskog saveza seljaka, *Hrvatski narod*, 16. II. 1943., 1.

prigodom je obavljen i izbor uprave te novoosnovane općine, čime je prvi put isproban novi izborni sustav na staleškim osnovama, gotovo godinu i pol prije izbora u Zagrebu. Stanovnici Gračana podijeljeni su u šest skupina od kojih svaka daje po tri predstavnika. Na izboru je bio i Pavelić koji je osobno prozvao svih tih 18 osoba, vlastoručno napisao zapisnik i te osobe imenovao savjetnicima, vijećnicima ili njihovim zamjenicima. Nakon toga se sastalo općinsko vijeće i predložilo za načelnika Mirka Matka, za zamjenike Ivana Baneka i Mirka Prekupca, nakon čega je Pavelić potvrdio izbor i održao govor.⁸⁹¹ U njemu je kritizirao raniji sustav i suprotstavio mu novi model izbora te već tada najavio da bi po sličnome modelu trebalo birati sva predstavnička tijela vlasti u NDH, u općinama, kotarima, velikim župama, „pa do Hrvatskog sabora i do hrvatske vlade“.⁸⁹²

Izbor prvog općinskoga vijeća po novom sustavu imao je značajan odjek u novinama. *Hrvatski narod* je u tekstu „Poglavnik nam je dao putokaz i oružje“ ustvrdio da je Pavelićev čin u Gračanima revolucionarno rješenje potrebno da bi se mogla ostvariti istinska narodna vlast. „Poglavnik je osjetio, da se za ostvarenje narodne vlasti mora učiniti mnogo više, nego što je to činila seljačka demokracija. Osjetio je da se u svrhu tog ostvarenja mora vratiti izvorima narodne snage i da se mora kod toga voditi računa o onome, što je hrvatskom narodu omogućilo obstanak kroz vjekove“⁸⁹³, pisao je *Hrvatski narod*, a u članku „Društvo i autoritet“ ističe se važnost autoriteta i hijerarhije i kritizira težnja prema umjetnoj ravnoteži u društvu. Na račun demokracije upućene su primjedbe kakve je iznio i Pavelić i kakve su se uobičajeno koristile u ustaškoj propagandi. Ona je prikazana kao oblik vladavine koji razjedinjuje narod, u kojem se energija i novac rasipaju na bespotrebnu predizbornu kampanju, što u konačnici rezultira dolaskom nesposobnih ljudi na vlast. Novi sustav izbora, predstavljen u Gračanima, predstavljen je kao potpuna suprotnost jer umjesto na razjedinjenosti i suprotstavljenosti različitih stranaka počiva na uzajamnom povjerenju i suradnji koji na kraju rezultiraju izborom najboljih osoba, a sve u svrhu općeg dobra. Demokracija koja razjedinjuje tako je suprotstavljena autoritarnosti koja ujedinjuje, a zatim se raščlanjuje u skladu s tradicijom i prirodom, kao što se poručuje na kraju članka: „Tu se još jednom dokazalo, da autoritet sobom donosi jedinstvo svih u suradnji oko obćeg dobra. Ta suradnja opet nije prepuštena bez reda, jer načelo autoriteta se raščlanjuje prema živom organskom narodnom organizmu i društvenih potreba. Svaki društveni stališ ima svoj autoritet, svaka općina ima svoj kao što i svaki seljački dom ima svoj naravni autoritet u starješini doma. Zapravo, možemo kazati, da se nigdje nije tako živo tako naravno i organski sačuvao autoritet kao u našem hrvatskom selu, gdje svaki autoritet niče

⁸⁹¹ Poglavnik je otvorio put novom razvoju hrvatskog seljačkog narodnog života u duhu ustaških načela, *Hrvatski narod*, 2. III. 1943., 1.

⁸⁹² Isto.

⁸⁹³ Poglavnik nam je dao putokaz i oružje, *Hrvatski narod*, 3. III. 1943., 1.

naravnim putem, naravno ga se sluša, on naravno ujedinjuje sve u ljubavi i suradnji.⁸⁹⁴ Slične teze u korist autoritarnog sustava nasuprot demokraciji u ustaškim će se novinama ponoviti i u kolovozu 1944. nakon izbora u Zagrebu.

Parlamente ustrojene na staleškom ili korporativnom načelu prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata imalo je nekoliko država, poput Francove Španjolske, Salazarova Portugala i Petainove Francuske. Imale su ih i Austrija u vrijeme kancelara Engelberta Dollfussa (1932. – 1934.) i Grčka za diktature generala Ioannisa Metaxasa (1936. – 1941.), no najznačajniji je bio primjer fašističke Italije koja je još 1927. Poveljom rada definirana kao korporativna država. Reformom parlamenta 1939. ukinuti su i zadnji ostaci liberalne demokracije te je Italija dobila Fašističku skupštinu sastavljenu od Nacionalnog vijeća korporacija, Nacionalnog vijeća fašističke stranke i Vrhovnoga fašističkog vijeća. Tako ustrojen parlament glavnu je aktivnost ostvarivao preko odbora i nije imao zakonodavnu i političku inicijativu, nego je bio savjetodavni organ šefa vlade.⁸⁹⁵ Takav oblik korporativizma imao je za cilj cijelo talijansko društvo i pojedince podrediti kontroli fašističke stranke i glavna mu je funkcija bila uvođenje totalitarnog fašističkog režima, a ne predstavljanje partikularnih interesa pojedinih društvenih grupacija. U tom smislu treba razlikovati tradicionalni korporativizam od fašističkoga. U načelu, korporativni sustav trebao je osigurati to da različite društvene skupine i slojevi zajedničkom suradnjom i bez sukobljavanja (tj. klasne borbe) vode pojedinu naciju kao zajedničko tijelo.⁸⁹⁶ Osim osiguranja stabilnosti političkog sustava, korporativizmom se nastojalo ublažiti suprotnosti između rada i kapitala, što je bilo jedno od glavnih pitanja kojima se bave enciklike *Rerum novarum* pape Lava XIII. iz 1891. i *Quadragesimo anno* Pija XI. iz 1931. godine. Njima je i Katolička crkva dala važan pečat korporativizmu. Lav XIII. kritizirao je i liberalno gospodarstvo i marksizam te je istaknuo važnost staleškog organiziranja i suradnje radnika i poslodavaca. Slično je pisao i Pio XI. koji je zauzeo još oštrij stav prema komunizmu i klasnoj borbi: „Potpuno ozdravljenje tek će tada nastupiti kad se ukloni ona suprotnost i na njezino mjesto postave dobro uređeni udovi društvenog tijela: naime strukovna udruženja (korporacije), u koja se ljudi svrstavaju ne prema ulozi što je tko ima na tržištu rada, nego prema raznim društvenim zadaćama koje pojedinci obavljaju“.⁸⁹⁷ Pio XI. je u enciklici izričito spomenuo korporacije želeći ublažiti reakcije Mussolinija uoči enciklike *Non abbiamo bisogno* objavljene šest tjedana kasnije u kojoj je osuđen fašizam, ali na umu je imao tradicionalni, a ne fašistički korporativizam. No činilo se da Pio XI. upravo preporučuje uspostavu korporativnog uređe-

⁸⁹⁴ Društvo i autoritet, *Hrvatski narod*, 4. III. 1943., 1.

⁸⁹⁵ *Politička enciklopedija*, Beograd, 1975., 480.-481.

⁸⁹⁶ Tihomir, CIPEK, Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, Zagreb, 2001., 284., Igor, LUKŠIČ, *Liberalizam versus korporativizam*, Ljubljana, 1994., 41.

⁸⁹⁷ *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*, Zagreb, 1991., 55.

nja kakvo je bilo u fašističkoj Italiji, tim više što je kasnije javno pohvalio kancelara Dollfussa zbog uvođenja staleškog parlamenta u Austriji.⁸⁹⁸

Pavelić nije javno izražavao privrženost socijalnom nauku Katoličke crkve, ali osnutkom Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi u studenome 1941. dao je određeni temelj za eventualni ustroj NDH kao korporativne države. Budući da je do uspostave NDH desetak godina živio u Italiji, za očekivati je da je Pavelić bio upoznat i s fašističkim korporativnim sustavom. U svojim istupima iz tog vremena međutim nije izričito najavljiavao da sustav sličan talijanskom namjerava jednog dana uvesti i u Hrvatskoj. Ipak, u ustaškim načelima iz 1933. navodi se da „hrvatski narod ima pravo na sreću i blagostanje kao cjelina, a isto takvo pravo ima i svaki pojedini Hrvat kao član te cjeline“, što je na tragu antiindividualizma kao važne karakteristike fašizma.⁸⁹⁹ U svojem proglasu hrvatskom narodu iz srpnja 1940. Pavelić je najavio da će u nezavisnoj Hrvatskoj „vladati novi, ali hrvatski narodni i istinski seljački poredak“ i izrazio simpatije prema poretku Italije i Njemačke uz kritiku demokracije.⁹⁰⁰ Dužnosnicima HSS-a je tako predbacio da po nalogu „beogradskih vlastodržaca“ napadaju politički i socijalni poredak u Italiji i Njemačkoj: „Stoga se stadoše po skupštinama i sastancima nabacivati blatom na talijanski fašizam i njemački nacionalsocijalizam, propovijedajući rat do istrage tim političkim sistemima dvaju najvećih i najmoćnijih naroda, a u zviježde kovati demokraciju, te se potpuno izjašnjavati za Francusku i Englesku, za takozvane demokracije, a zapravo za slobodnozidarsku kapitalističku politiku internacionalnog židovstva.“⁹⁰¹ Zanimljivo je međutim da Pavelić u svojoj knjizi *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu*, koju je na talijanskom jeziku izdao u Sieni 1938., tvrdi da je fašizam „izvorna ideja novog narodnjaštvenog uređenja države“ i zaključuje da „fašizam nije antiteza demokraciji (...), nego je njezin nasljednik kao antiteza komunizma“, budući da se ne stvara „odozgo“, nego „odozdo iz naroda“.⁹⁰² Pavelić je pojam demokracije shvaćao u doslovnom prijevodu, kao „vlast naroda“, a ne nužno kao liberalnu demokraciju sa stranačkim sustavom i parlamentarizmom. Štoviše, problemi u državama s liberalno-demokratskim sustavom bit će mu dokaz da je taj sustav loš, lažan i protivan interesima naroda, što će biti čest lajt-motiv njegovih govora, primjerice u Hrvatskomu državnom saboru 1942. godine.⁹⁰³ Pavelić je inače u visoku politiku ušao upravo preko parla-

⁸⁹⁸ Isto, str. XV.

⁸⁹⁹ Mario, JAREB, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Zagreb, 2007., 131.

⁹⁰⁰ Bogdan, KRIZMAN, *Ante Pavelić i ustaše*, Zagreb, 1978., 334.

⁹⁰¹ Isto, 333.

⁹⁰² Ante, PAVELIĆ, *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu*, Zagreb 1941., 261.-266.

⁹⁰³ *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942.*, Zagreb, 1943., 158.

menta, kad je 1927. izabran za zastupnika u Skupštini Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, no sudeći po mnogim njegovim izjavama, iskustvo koje je tada stekao samo je učvrstilo njegovu odbojnost prema liberalnoj demokraciji kakva je formalno vladala u Kraljevini SHS.⁹⁰⁴

Tridesetih godina 20. stoljeća demokratski politički sustav doživio je svoj poraz i u Njemačkoj nakon uspostave nacionalsocijalističkog režima Adolfa Hitlera. Nacistička Njemačka, zajedno s fašističkom Italijom, tako postaje nositelj „novog poretka“ koji se temelji na odbacivanju ne samo komunističkih ideja, nego i postulata liberalne demokracije kao što su parlamentarizam, političke stranke i individualne slobode.

U Hrvatskoj je jedan od najvećih zagovornika novog poretka bio Ivan Oršanić koji je još prije uspostave NDH u mjesečniku *Hrvatska smotra*, čiji je bio glavni urednik, objavljivao svoje i tuđe tekstove u kojima se hvali novi poredak u Njemačkoj i Italiji. U svom članku „Stari i novi poredak“, objavljenom u travnju 1941., netom prije uspostave NDH, kritizira sustav liberalne demokracije koji se, kako kaže, temelji na republikanizmu, demokratizmu, privatnom vlasništvu i vjerskom indiferetizmu. Ujedno se zalaže za novi društveni poredak utemeljen na vrijednostima autoriteta, nacije, obitelji i rada. Stari poredak prema Oršaniću počiva na „slobodnom zidarstvu i internacionalnom židovstvu“, a novi na zajedničkim nastojanjima Njemačke i Italije. Oršanić piše da se s „najvećim opravdanjem, s punom razumnom razboritošću“ može željeti da dođe do pobjede i do što savršenijeg ostvarenja ideje autoriteta, nacije, obitelji, rada i međunarodne stabilnosti na svim područjima ljudskoga života.⁹⁰⁵ U članku „Država Hrvatska“, objavljenom u prvom broju *Hrvatske smotre* nakon uspostave NDH, Oršanić ističe da su tim činom realizirana dva važna cilja – ostvarenje državne suverenosti i članstvo u novom poretku: „Hrvatski narod je bio u stalnoj borbi sa starim poretkom i njegovim nosiocima i logično je kročio ka novom poretku.

Ustaška politika ne pokazuje se pak kao priznavaatelj novog poretka, nego kao organski nosioci toga poretka.“⁹⁰⁶ No iako je u vrijeme NDH došao na čelo krovne staleške organizacije, Oršanić prije 1941. nije izričito spominjao da i hrvatsko društvo treba biti podijeljeno na staleže i korporacije, dok je njihovu važnost naglašavao Eugen Sladović, koji je u vrijeme NDH bio vodeći pravni stručnjak za teme vezane uz ustrojstvo države i društva. On je u *Hrvatskoj smotri* još 1939. objavio pozitivno intoniran tekst o korporativnom ustrojstvu fašističke Italije i parlamentu ustrojenom na načelu korporacija.⁹⁰⁷ Korporativni socijalni ustroj prije 1941. pri-

⁹⁰⁴ Isto.

⁹⁰⁵ Ivan, Oršanić, Stari i novi poredak, *Hrvatska smotra*, br. 4, travanj 1941., 177.-182.

⁹⁰⁶ Ivan, Oršanić, Država Hrvatska, *Hrvatska smotra*, br. 5-6, svibanj – lipanj 1941., 241.

⁹⁰⁷ Eugen, Sladović, Nova talijanska komora i reforma Nacionalnog vijeća korporacija, *Hrvatska smotra* br. 7 – 8, srpanj – kolovoz 1939., 398.-405.

hvaćali su i mnogi katolički intelektualci, međutim neki od njih jasno su odbacivali fašizam i nacionalsocijalizam, poput Jurja Šćetinca. On u knjizi *Korporativizam i demokracija* iz 1938. kao treći model nudi „demokratski korporativizam“ s trima pravicima – kršćansko-socijalnim, socijalističko-sindikalističkim i političko-demokratskim s liberalnim tendencijama.⁹⁰⁸

Dakle, očito je da su i prije uspostave NDH hrvatskim intelektualnim krugovima dosta dobro bili poznati pojmovi vezani uz korporativni sustav i da je to bilo plodno tlo za pokušaje da ga se uvede u praksi. Međutim, budući da se u NDH umjesto naziva „korporacija“ češće počeo koristiti pojam „stališ“, nije bilo do kraja razjašnjeno što se pod tim pojmom podrazumijeva jer su se stališem smatrani radništvo i seljaštvo kao povjesni društveni staleži, ali i pojedine struke i profesije, poput državnih i privatnih namještenika, slobodnih zvanja, veleobrtnika, obrtnika, kućevlasnika, trgovaca i drugih.⁹⁰⁹ Tekstovi posvećeni staleškoj podjeli društva stoga su često bili konfuzni i međusobno kontradiktorni. Eugen Sladović je korporacije izjednačavao sa staležima pa je govorio o stališko-korporativnom sustavu, no isticao je da njegova svrha nije samo gospodarska, nego prije svega jedinstvo hrvatskog naroda. Povodom osnutka Hrvatskoga državnog sabora 1942., Sladović je ustvrdio: „Hrvatska država nije stališka država, ni država stališa, a njen stališko-korporativni sistem nije čisti politički korporativizam (...), nego sustav posebne vrste, u kojem rad na zakonodavstvu ne pripada stališkom saboru, nego saboru u kojem su zastupani svi hrvatski stališi.“ Prema organizaciji njenih središnjih institucija, NDH je definirao kao „autoritativnu državu na demokratskoj podlozi“.⁹¹⁰

Potreba suzbijanja liberalizma, ali i „internacionalnog socijalizma“ te isticanje značaja staleške ideje u novom društvenom poretku bili su među zaključcima sastanka održanog u travnju 1944. na poziv Radno-znanstvenog zavoda Njemačke fronte rada u Bad-Salzbrunu. Kako je pisao *Hrvatski narod*, radilo se o sastanku predstavnika „društvovalne politike i društvovalne znanosti 17 europskih naroda“, razgovaralo se „o budućem društvovalnom redu europskih naroda“ i zaključeno je „da se uspostavi sustav koji odgovara potrebama europskih naroda i temelji se na zahtjevima mira i pravednosti“. Socijalizam je proklamiran kao „skupni pojam uma i pravednosti, kao ideja koja se ne može nametati životu naroda nego kao ideja kojom se razvija život europske zajednice naroda“.⁹¹¹ Na sastanku je svoju deklaraciju dalo i izaslanstvo NDH i u njoj se ističe privrženost borbi protiv liberalno-demokratskog poretka: „(...) mi naglašujemo prvotnu važnost jestnih izpravnih načela i organsko jedinstvo naroda i zajednice, društvo

⁹⁰⁸ Nada, KISIĆ-KOLANOVIĆ, Komunistički u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938.–1945. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 43., 2011., 1., 125.

⁹⁰⁹ JELIĆ-BUTIĆ, n. dj., 155.-156.

⁹¹⁰ Eugen, Sladović, Državni ustav i državno ustavno pravo, *Hrvatska smotra*, br. 10, listopad 1942., 530.-531.

⁹¹¹ G. Taio, Socijalizam – potreba vremena, *Hrvatski narod*, 20. IV. 1944., 3.

koje se unutarnje oblikuje po svijesti uzajamnosti, a vanjski manifestira po društveno-funkcionalnoj pravednosti. (...) s idejnom likvidacijom liberalizma moramo likvidirati liberalni pečat u svim društvenim ustanovama.“⁹¹² Iako spomenuti sastanak i deklaracija koju je donijelo izaslanstvo NDH nisu imali osobit odjek u novinstvu NDH, činjenica je da su oni ipak prethodili Pavelićevoj odluci o imenovanju Ivana Oršanića na čelo Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi, a zatim i Pavelićevoj odluci o izborima u Zagrebu. Stoga ih se može staviti u određeni odnos jer je Oršanićevim imenovanjem došlo do intenziviranja rada Glavnog saveza i zaoštavanja retorike prema liberalnoj demokraciji, a odlukom o izborima u Zagrebu započela je provedba staleške teorije u praksi. Kako svjedoči Vladimir Židovec, Oršanić Paveliću nije samo predložio uvođenje korporativnog izbornog sustava i biranje novog Sabora, nego ga je i obasipao „pregrštom raznih teorija o tome, kako će on s tog novog mjesta, preurediti državu“. Prema Židovcu, Oršanić je NDH zamišljao kao korporativnu državu u kojoj bi glavni savezničar bio neka vrsta ministra predsjednika, a savezničari pojedinih postrojbi ministri s jasno određenim resorom. Oršanić je Židovcu tvrdio da Pavelić s interesom sluša njegove ideje i prihvaća ih u glavnim linijama, a razlog je, prema Židovcu, bila Pavelićeva želja da se „stvari privid kako se ozbiljno radi“ i da se produbi sukob između Vlade i Glavnog saveza, budući da je, ističe Židovec, Pavelić vodio politiku po načelu „divide et impera“.⁹¹³

U svakom slučaju, Oršanić je na novoj dužnosti pokazao velik entuzijazam. Intenziviranje rada Glavnog saveza staliških i drugih postrojbi očitovalo se prije svega u organiziranju raznih propagandnih akcija. U srpnju je, povodom Pavelićevog 55. rođendana izišao prvi broj lista *Narodna zajednica*, a Oršanić je na sastanku svih savezničara i pročelnika ureda predstavio nacrt provedbene naredbe o postavljanju društvenih povjerenika u pojedinim poduzećima.⁹¹⁴

Ubrzo nakon Oršanićeva imenovanja, u *Hrvatskom narodu* počinje objavljivanje čitave serije članaka posvećenih „društvenim“ temama i pojedinim skupinama i staležima društva, za koje se čini kao da im je svrha bila senzibiliziranje javnosti za uvođenje izbornog sustava. Milan Ivšić je tako 28. svibnja 1944. objavio članak „Uloga doma i obitelji u novom pravnom i društvenom uređenju države“ u kojem govori o domu kao obiteljskoj državici u kojoj otac ima ulogu suverena te sugerira da bi dom, i građanski i seljački, a ne pojedinac, trebao imati pravo glasa. Tekst je pisan dva mjeseca prije Pavelićeve odluke o izborima na kojima bi birali predstavnici staleža, a ne domova (tj. obitelji), tako da se ovaj članak može smatrati dijelom svojevrstne javne rasprave o mogućim izbornim modelima. Budući da je zagrebački načelnik Ivan Werner u to vrijeme još bio živ, izbor njegova nasljednika nije bio aktualna tema, a su-

⁹¹² Isto.

⁹¹³ HDA, SDS RSUP SRH, 013.4.03, Dosje Vladimir Židovec, „Politička fizionomija Dr. Ante Pavelića i njegova politika“, 212.-213., 215.

⁹¹⁴ Sastanak predstavnika pojedinih saveza staliških postrojbi, *Hrvatski narod*, 2. VII. 1944., 2.

deći po ovom članku, čini se da je u to vrijeme prevladavao stav da bi se izborni sustav trebao temeljiti na instituciji doma, tj. obitelji. „Kao što se vlast očeva vrši na dobro sve djece, tako se vrši i rad djece u korist doma, a preko doma na korist naroda i države. Učvrstiti zato dom znači učvrstiti državu i svoj narod“, kaže Ivšić. Ujedno ističe da se u NDH građanskim i seljačkim domovima želi ponovno dati javno pravo u novomu društvenom i državopravnom uređenju, pri čemu se kao uzor spominje Salazarov Portugal, gdje se dom, a ne pojedinac, smatra osnovnim tijelom države i naroda pa predstavnici domova umjesto pojedinaca dobivaju izborno pravo. Kako prvi korak kojim se NDH počela približavati portugalskom modelu Ivšić navodi osnutak Hrvatskoga seljačkog saveza početkom 1943. čime su seljački domovi dobili politička prava, a ujedno najavljuje da će ista prava dobiti i građanski domovi i to na svim razinama – „kod izbora viećnika gradskih obćina, narodnih zastupnika u saboru i predstavnika svih drugih državnih i samoupravnih ustanova“.⁹¹⁵

Nakon smrti načelnika grada Zagreba Ivana Wernera 26. lipnja 1944., čini se da je polako sazrijevala ideja da se njegov nasljednik bira na izborima na kojima bi sudjelovali predstavnici staleških postrojbi, o čemu svjedoči nova serija članaka u *Hrvatskom narodu* posvećenih „društvenim temama“. „Klasa, stališ, narodna zajednica“ bio je naziv članka Frana Nikolića od 1. srpnja u kojem se obračunava s klasom jer ona „svrstava društvene slojeve na materijalistički i individualistički način, prema načinu vezivanja slojeva s proizvodnjom“. Nasuprot tome, stalež je univerzalistički pojam jer polazi od cjeline koja se raščlanjuje u staleže. „Dok razgraničenje klasa polazi od posljedka gospodarske djelatnosti, zastupnici stališke misli tvrde da se stališi temelje na duhovnim zajednicama kao načelu reda. (...) Stališko raščlanjivanje polazi sa stanovišta da istovrsno zvanje uvjetuje i zajedničko životno naziranje. Time se dolazi do toga, da se poriče mogućnost neposredne duhovne zajednice, na primjer, između radnika i seljaka. Oni se sastaju tek zaobilaznim putovima, time što viši stališ od vremena do vremena vodi niži do nekog zajedničkog cilja.“⁹¹⁶ Kako bi staleška podjela uspješno zaživjela, Nikolić ističe važnost nacionalnog jedinstva, jer „narodi koji svjestno propoviedaju i doživlju nacionalno jedinstvo, ne mogu biti razciepani u stališe ili klase“. U tom smislu, za klase Nikolić tvrdi da cijepaju i razaraju narodnu zajednicu i teže međusobnom istrjebljenju, no upozorava da i staleška podjela može razjedinjavati društvo ukoliko jedan stalež dobiva ekskluzivan status i time ne služi dobrobiti cijele zajednice. Nikolić ističe da ne treba robovati težnji da se narod grupira u staleže ako bi to bilo samo sebi svrha jer je glavni prioritet za ostvarenje općeg dobra

⁹¹⁵ Milan, Ivšić, Uloga doma i obitelji u novom pravnom i društvenom uređenju države, *Hrvatski narod*, 28. V. 1944., 3.

⁹¹⁶ Fran, Nikolić, Klasa, stališ, narodna zajednica, *Hrvatski narod*, 1. VII. 1944., 1.

cijele zajednice njezino jedinstvo.⁹¹⁷ Idućih dana i u sličnom tonu *Hrvatski narod* objavio je članke s naslovima „Seljaci“, „Intelektualci“, „Činovnici“ i „Radnici“.⁹¹⁸

2. Izbori u Zagrebu – rehabilitacija pojma demokracija

Nakon što je 28. prosinca 1942. održano posljednje zasjedanje Hrvatskoga državnog sabora, Pavelić je najavio sazivanje novog Sabora i smatralo se da će on biti ustrojen upravo na staleškim osnovama.⁹¹⁹ Slično je uostalom i sam Pavelić nagovijestio u spomenutom govoru u Gračanima početkom 1943. godine. Sabor međutim više nikada nije sazvan pa je kao ogledni primjer načina na koji bi se u NDH trebali ubuduće provoditi izbori poslužilo biranje zagrebačkog Gradskog zastupstva, načelnika i donaćelnika.

Iako je odluku da organizira izbore u Zagrebu Pavelić donio nakon što je 26. lipnja 1944. umro načelnik Ivan Werner, ostaje nepoznato je li mu povod za „demokratski iskorak“ bila upravo Wernerova smrt, ili bi se na izbore odlučio i da je Werner ostao živ. U svakom slučaju, kad je Werner umro očekivalo se da će Pavelić imenovati njegovog nasljednika na isti način kao što je 1941. imenovao Wenera i s istim ovlastima. No 22. srpnja donio je *Odredbu o prijedlogu za imenovanje načelnika, donaćelnika i gradskih zastupnika slobodnog i kraljevskog grada Zagreba* prema kojoj je Zagreb trebao ponovno dobiti svoje gradsko zastupstvo (dotada je njegove ovlasti imao Werner), a njega, kao i načelnika predložio bi državni saveznikar.⁹²⁰ U *Odredbi* se kaže da će on u roku 30 dana poglavniku predložiti načelnika i donaćelnika, a ministru unutarnjih poslova 50 zastupnika. Prijedlog bi državni saveznikar trebao dati nakon „posavjetovanja“ s „predstavništvom staležkih postrojbi“ u koje će svaka postrojba dati određen broj svojih predstavnika. Oni moraju biti zavičajnici grada Zagreba, ili u njemu boraviti najmanje tri godine, te biti neporočna života. Odredbom je po prvi put određen i mandat načelnika, donaćelnika i zastupnika – tri godine, s time da bi ih poglavnik, odnosno ministar unutarnjih poslova po potrebi i prije mogao razriješiti dužnosti. Djelokrug načelnika i donaćelnika trebao se odrediti kasnije gradskim statutom, a za zastupstvo se kaže da će i kao cjelina i podijeljeno u odbore biti savjetodavno tijelo. Novost je i to što bi načelnik mogao donaćelniku povjeriti „pojedine poslove ili grane poslova u gradskom poglavarstvu, opredjelivši mu

⁹¹⁷ Isto

⁹¹⁸ Marko, Čović, Seljaci, *Hrvatski narod*, 4. VII. 1944., 1., Marko, Čović, Intelektualci, *Hrvatski narod*, 5. VII. 1944., 1., Marko, Čović, Činovnici, *Hrvatski narod*, 6. VII. 1944., 1., Marko, Čović, Radnici, *Hrvatski narod*, 7. VII. 1944., 1.

⁹¹⁹ JELIĆ-BUTIĆ, 156.

⁹²⁰ Odredba o prijedlogu za imenovanje načelnika, donaćelnika i gradskih zastupnika slobodnog i kraljevskog grada Zagreba, *Hrvatski narod*, 23. VII. 1944., 2.

ujedno djelokrug u tim poslovima te naplatu za vršenje dužnosti“. Načelniku se daje i ovlast pojedinim zastupnicima povjeriti nadzor nad pojedinim odjelima i odsjecima gradskog poglavarstva te gradskim poduzećima.⁹²¹

Pavelićeva odredba o izboru zagrebačke vlasti tek je dijelom slijedila sličnu odredbu s početka 1943. kojom je reguliran način biranja organa vlasti u seoskim općinama, kada je umjesto staleškim postrojbama (kojih na selu nije ni bilo osim Hrvatskog saveza seljaka) političko pravo dano glavarima seljačkih domova. No ustaška propaganda izjednačavala je te dvije odluke kao dokaz da vodstvo NDH želi omogućiti narodu sudjelovanje u vlasti. Način na koji će se obaviti izbor novog vodstva grada Zagreba postao je poznat 11. kolovoza kad je državni savezničar Ivan Oršanić propisao način rada Stališkog predstavništva grada Zagreba i njegov sastav. Predstavnike svake stališke postrojbe odredili bi njihovi savezničari i izdali im punomoći. Hrvatski radnički savez dao bi 328 predstavnika, Hrvatski savez privatnih namještenika 86, Hrvatski savez grafičkih radnika 14, Savez hrvatskih obrtnika 85, Hrvatski savez veleobrnika 30, Hrvatski savez trgovaca 95, Hrvatski savez novčara i osiguravatelja 10, Hrvatski savez slobodnih zvanja 50, Hrvatski savez državnih namještenika 112, Hrvatski savez željezničara 48, Hrvatski savez samoupravnih namještenika 35 te Hrvatski savez seljaka 40.⁹²² Savezničari bi državnom savezničaru podnosili prijedloge za načelnika, donaćelnika i zastupnike nakon čega bi se o njima glasovalo.

Izbor je obavljen 18. kolovoza u Hrvatskoj radničkoj komori. Još ranije sastanak su održali svi savezničari i dogovorili da se za načelnika izabere ravnatelj Jadranskog osiguravajućeg društva Eugen Starešinić, a njegovim zamjenikom građevinski poduzetnik i tabornik Ustaškog tabora Zagreb I. Franjo Mokrović.⁹²³ *Hrvatski narod* objavio je Starešinićev životopis u kojem je prije svega istaknuto njegovo domoljublje, a ne primjerice poduzetnost ili druge praktične osobine iz kojih bi se zaključilo da je upravo Starešinić pogodan za novog gradonačelnika. „U djelokrugu svog zvanja radio je uvijek za dobro hrvatskog naroda, vjerujući u uzkrnuće hrvatske države i bolje dane, koji će doći. Kada je uzpostavljena Nezavisna Država Hrvatska, Eugen Starešinić odmah stupa u redove ustaških boraca i u ustaškom pokretu obavlja razne važne dužnosti“, kaže se među ostalim u Starešinićevom životopisu u kojem je najviše redaka posvećeno njegovoj ranoj mladosti i sudjelovanju u Prvom svjetskom ratu.⁹²⁴ Rođen je u Zagrebu 7. listopada 1897., nakon srednje škole pohađa kadetsku školu u Pečuhu, a zbog rata promaknut je u čin domobranskog zastavnika. Od 1915. do 1917. na ruskom je bojištu, gdje je ranjen, nakon oporavka vraća se na bojište gdje ostaje do početka 1918. kad je prebačen na

⁹²¹ Isto.

⁹²² Izabran načelnik glavnog grada Zagreba, *Hrvatski narod*, 19. VIII.1944., 2.

⁹²³ Isto.

⁹²⁴ Prvi građanin hrvatskog glavnog grada, *Hrvatski narod*, 19. VIII. 1944., 2.

talijansko bojište. „Kao dobar i čestit Hrvat“ u prosincu 1918. javlja se dobrovoljno za pohod u Međimurje gdje slušbuje do lipnja 1919., kad je premješten u Ohrid za oružnika. Ubrzo se pokušao zahvaliti na službi, zbog čega je, kako se kaže u članku, za kaznu premještan po raznim mjestima Makedonije. U Zagreb se vratio 1920. i zaposlio kao osiguravatelj, no u životopisu nema detaljnijih podataka o tom dijelu Starešinićeve karijere. Jedino se navodi da „od toga dana počinje polagano njegov siguran uzpon, te je konačno polučio vodeći položaj kod jednog od najvećih poduzeća te vrste ne samo u granicama bivše države, nego i izvan nje.“⁹²⁵ Mokrović je u ustaškom pokretu imao istaknutiju ulogu od Starešinića pa je 1943. postao tabornik Tabora I. u Zagrebu, 1942. postaje dosavezni povjerenik za građevinsku struku u Savezu hrvatskih obrtnika, a 13. lipnja 1944. postaje zamjenik savezničara Saveza obrtnika. Rođen je 19. srpnja 1905. u Kraju Gornjem kraj Brdovca; srednju tehničku školu završio je 1926., a 1929. položio ispit za ovlaštenoga graditelja. Do 1932. namješten je u zagrebačkim građevnim poduzećima, zatim počinje samostalan rad. „Za vrijeme srpske diktature nemilice proganjan“, kao jedan od vodećih u Društvu hrvatskih Zagoraca, a Državni sud za zaštitu države 1934. osudio ga je na šest mjeseci strogog zatvora. Otada nije mogao aktivno djelovati u političkom životu pa se posvetio poslu i staleškim pitanjima kao dužnosnik Zbora ovlaštenih graditelja.⁹²⁶

Sastanak u Hrvatskoj radničkoj komori na kojem su 18. kolovoza 1944. izabrani načelnik, donaćelnik i Gradsko zastupstvo otvorio je državni savezničar Oršanić kraćim govorom, a zatim je pročitao Pavelićevu odredbu o izboru gradskog načelnika, donaćelnika i Gradskog zastupstva te svoju odluku o načinu izbora. Nakon toga je pozvao savezničare pojedinih saveza staliških postrojbi da pročitaju imena predloženika, o kojima su se na prijašnjim sastancima sporazumjeli s pripadnicima struka svoje stališke postrojbe. Prijedlog svake postrojbe prihvaćen je s pljeskom, no sâm izbor nije tekao potpuno glatko, o čemu je bez komentara izvijestio i *Hrvatski narod*. Kad je savezničar Hrvatskog saveza trgovaca Salko Alečković predložio šest trgovaca, diglo se sedam pripadnika njegove postrojbe i reklo da ne prihvaćaju prijedlog. „Predstavnici dosaveza maloprodavača monopolskih proizvoda Šimić i Bernardić u sporazumu s dosavezom papirničke struke izrazili su želju da se izabere i jednog predstavnika trgovaca papirnim proizvodima. Sliedile su zatim izjave g. Jakovlića kao predstavnika trgovaca krugovalnika i srodnih struka te Kuhnera kao predstavnika trgovaca željezarske struke i Oreškovića u ime trgovaca sajmara, koji su se zalagali, da se prihvati prijedlog većine dosaveza Hrvatskog saveza trgovaca. Oni su objašnjavali tok predizbornih sastanaka Hrvatskog saveza trgovaca te suprotno gledištu Bernardića i Šimića izjavili, da većina trgovaca stoji na stanovištu da se gradski zastupnici ne biraju po pojedinim strukama, jer je to nemoguće, već prema probitcima i potrebama zajednice hrvatskih trgovaca u Zagrebu. Državni je savezničar pokušao

⁹²⁵ Isto.

⁹²⁶ Novi donaćelnik zagrebački, *Hrvatski narod*, 19. VIII. 1944., 2.

prije svega da se oni članovi staleškog predstavništva koji pripadaju Hrvatskom savezu trgovaca, povuku u posebnu dvoranu i pokušaju donieti sporazumni zaključak o predloženicima.

Medjutim nakon izjava obih stranaka, da takav pokušaj na predhodnim sastancima nije uspio, prešlo se na glasovanje, te se velika većina prisutnih predstavnika trgovaca izjasnila za prihvrat prijedloga, koji je iznio savezničar Hrvatskog saveza trgovaca.⁹²⁷ Slično se dogodilo i prilikom iznošenja imena predloženika Hrvatskog saveza slobodnih zvanja, kad je Danko Riesner u ime liječnika pročitao izjavu naglasivši da „posavjetovanje“ u krugu Liječničke komore nije pravilno izvršeno. Oršanić je stoga odlučio da se ta savjetovanja izvrše naknadno.⁹²⁸ Činjenica da je pri izboru nove zagrebačke vlasti bilo i disonantnih tonova čini se neobičnom, ali upravo je bit staleških postrojbi bio omogućiti slobodno dogovaranje njezinih članova – pa čak i nesuglasice. Stoga ovaj detalj i nije prešućen u novinskim izvještajima, ali ipak nije bio dodatno komentiran.

Prijedlog za izbor Starešinića i Mokrovića za čelne ljude Zagreba dao je savezničar Hrvatskoga radničkog saveza Milan Bujan, što je prihvaćeno jednoglasno uz pljesak. Sâm protokol cijele svečanosti bio je organiziran tako da bi se naglasilo kako su staleške postrojbe izbore obavile potpuno slobodno i bez ičijeg pritiska. Naime, Pavelić tijekom biranja nije bio u dvorani, nego je u nju ušao nakon što je izbor obavljen, u pratnji ministra unutarnjih poslova Mladena Lorkovića. Takav scenarij posebno upada u oči zna li se da je godinu i pol ranije, prilikom izbora vodstva općine Gračani, Pavelić ne samo prisustvovao biranju, nego i vodio cijeli postupak izbora pa čak i vlastoručno napisao zapisnik. Sukladno svojoj *Odredbi o prijedlogu za imenovanje načelnika, donaćelnika i gradskih zastupnika slobodnog i kraljevskog grada Zagreba* Pavelić je potvrdio izbor načelnika i zamjenika, a Lorković izbor zastupnika. Potvrđivanju je prethodio podulji Pavelićev govor u kojem je detaljno objasnio zašto je odlučio Zagrepčanima omogućiti to da biraju svoju vlast preko staleža. „Ja sam smatrao bezuvjetno potrebnim, da građanstvo donese odluku, tko će biti načelnik, a tko donaćelnik grada Zagreba. Tom zgodom smatrao sam potrebnim, da uz načelnika i donaćelnika na gradskoj občini budu zastupani ljudi povjerenja građanstva, tako da o gradskim poslovima ne odlučuje samo činovništvo, već osobe povjerenja građanstva, koje će donositi odluke, koje će davati svoje savjete i koje će vršiti nadzor nad gradskim poslovima, vršiti nadzor nad uredovanjem i nad razpolaganjem gradskom imovinom. (...) Nije lako naći sustav izbora. A ja smatram najnepravednijim izborom, gdje odlučuje jedan glas više od polovice. A smatram najboljom vrsti izbora, da se oni, kojih se to tiče međusobno dogovore i sporazume, koga će na to mjesto postaviti.“⁹²⁹ Nakon opširnog

⁹²⁷ Izabran načelnik glavnog grada Zagreba, *Hrvatski narod*, 19. VIII. 1944., 2.

⁹²⁸ Isto.

⁹²⁹ Državni i javni poslovi nisu tajna za narod. Značajne Poglavnikove rieči o izgradnji hrvatske ustaške narodne vladavine, *Hrvatski narod*, 19. VIII. 1944., 3.

i vrlo slikovitog opisa nedostataka ranijeg demokratskog sustava koji je po njegovim riječima na vlast dovodio nesposobne i nedostojne osobe, Pavelić je istaknuo po čemu se novi sustav razlikuje od starog, a to je odlučivanje dogovorom kako bi svi bili zadovoljni, umjesto preglašavanjem. U nastavku je najavio da će se sustav izbora prvi put proveden u Zagrebu primijeniti u svim gradovima i općinama u NDH, a „ako Bog da, u skoro vrijeme i za Hrvatski državni sabor.“⁹³⁰ Ključne Pavelićeve rečenice su međutim tek uslijedile, a u njima je prvi put tijekom NDH termin demokracija upotrijebio u pozitivnom kontekstu pa je način izbora prema staleškoj pripadnosti nazvao „ustaškom demokracijom“, a raniji sustav „židovskom demokracijom“.

Ne manje važna je i rečenica da vodstvo NDH i on osobno nemaju pred narodom nikakvih tajni glede vođenja države. „Nije moja izravna nakana bila, ali (...) ovaj izbor je dokaz, da se mi nikakve demokracije ne bojimo, dokazom je, da mi u vođenju države, u državnim i obće javnim poslovima uobće nemamo pred narodom nikakvih tajna. Mi smo sa židovskom demokracijom obračunali i stvaramo svoju najveću i najbolju demokraciju, ustašku demokraciju. Vi ste svojim izborom, ovim činom, ovim radom, pružili dokaz svima, da se ova vladavina nema u svojoj zemlji ničega bojati, da nema potrebe dekretima postavljati načelnika i donaćelnika. (...) Dokazali ste da Hrvati raznih stališa ne stoje jedan prema drugome s nožem u ruci, nego kad treba, da si na radu pružaju bratsku desnicu. Dokazali ste da hrvatski radnik ima isto takvu sviest, kao što i obrtnik i intelektualac i veleobrtnik i kao što je ima svaki obrazovani čovjek. Dokazali ste da u ovo najteže ratno doba, najteže i najveće doba, unatoč neprijateljskoj promičbi, grad Zagreb kao hrvatski glavni grad stoji sviestno u svojem narodu i za svoj narod. (...) Tako kako ste vi to napravili, učinit će cio hrvatski narod u svojoj domovini, u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“⁹³¹

Govor je zatim održao i Starešinić rekavši da je poglavnikova odredba o izboru načelnika, zamjenika i zastupnika „gradjanima još jedan dokaz više o tome, s koliko mudrosti rješavate javne poslove, koliku ljubav gojite prema ovom poviestom gradu, žarištu borbenog i vječnog hrvatstva i s kolikom ste tankoćutnošću postupali, da se u Vašoj vrhovničkoj odluci odrazi na jasan i izraziti način želja vriednih i marljivih naših sugrađana (...)“⁹³² Slijedio je zatim govor zastupnika Bezuha koji se nadovezao na Pavelićev govor o demokraciji kazavši: „Naši neprijatelji nude različite sustave vladanja, a napose se razbacuju krilaticom o demokraciji, a ja vas pitam braćo, da li ima više slobode i demokratskog postupka nego je to u našoj Nezavisnoj Državi Hrvatskoj.“⁹³³

U komentaru izbora novoga zagrebačkog zastupstva u *Hrvatskom narodu* posebna je pozornost dana Pavelićevu govoru i njegovoj tvrdnji da se u NDH gradi „ustaška demokracija“.

⁹³⁰ Isto.

⁹³¹ Isto.

⁹³² Isto.

⁹³³ Isto.

Pod tim je naslovom 22. kolovoza objavljen komentar u kojem se objašnjava da „prava demokracija“ nije u suprotnosti s autoritarnom naravi ustaškog poretka. „To je uostalom karakteristika svih suvremenih nacionalističkih pokreta, koji vode do prave demokracije, t. j. do vlade naroda u kojoj će vlast biti vršena u ime naroda i u probitku naroda. Element vodstva u autoritativnim sustavima nacionalističkih pokreta nije ono, što bi te sustave približavalo apsolutizmu, nego naprotiv pravoj narodnoj vladavini. Kod nas se to izražava već u tome, što Poglavnik neprestano iztiče, da sve svoje odluke i odredbe izdaje u ime naroda. Već je vraćajući se u oslobođenu domovinu rekao: 'Nisam došao vladati, nego raditi.' Od toga časa Poglavnik u tom smislu razvija svoju državničku djelatnost, i možemo reći, da je danas malo državnika i vladara koji imaju tako neposredan dodir sa svojim narodom i koji s njime izravno razgovaraju kao Poglavnik. No, on ne ostaje kod toga, nego to razvija u pravi sustav narodne vladavine, nazivajući to sasvim ispravno ustaškom demokracijom.“⁹³⁴ Ima li se na umu Pavelićev govor u Hrvatskom državnom saboru od 28. veljače 1942., može se zaključiti da dvije i pol godine kasnije prvi put dolazi do rehabilitacije pojma demokracije.

Pavelić je u spomenutom govoru kazao da su ustaše tu riječ izbrisali iz rječnika, „zato da se izbrišu i sramotne uzpomene, koje je demokracija iza sebe ostavila“: „Kad se govori o demokraciji, demos znači grčki narod, a kratein vladati, znači da bi narod trebao vladati. Pitam ja vas, u 23 godine demokracije Jugoslavije, kada, gdje i koliko je narod vladao? Pitam ja vas, koliko ste vladali i vi na državnim poslovima i samo upliva imali, kao najizrazitiji predstavnici naroda? Da je demokracija narodna volja, onda bi u našoj domovini već 1921. Stjepan Radić vladao. Nu ta demokracija ne samo da mu to nije dozvolila, nego ga je i ubila. (...) Gdje više narod sudjeluje u političkom, ekonomskom, pa i u svakom drugom polju, nego li što to danas u Njemačkoj i Italiji sudjeluje? Koji vođe imaju u zapadnim demokracijama uz sebe, za sebe i na djelu i na radu tako narod, kao dva velika vođe tih naroda, bez demokracije, mimo demokracije i protiv demokracije?“⁹³⁵ I dok je 1942. pojam demokracije u potpunosti odbacivan, 1944. se ipak radi distinkcija između „ustaške demokracije“ i liberalne demokracije s političkim strankama koja se naziva „židovskom“. U komentaru u *Hrvatskom narodu* pod naslovom „Ustaška demokracija“ kao razlog uvođenja novog izbornoga sustava u NDH, osim artikuliranja narodne volje, otvoreno se spominje i opovrgavanje „neprijateljskih“ tvrdnji o unutarnjem stanju u NDH, čime se neizravno potvrđuje kako je riječ o pokušaju da se ustaški režim pred Zapadnim saveznicima i partizanima barem prividno pokaže kao demokratski kako bi zadržao i povratio naklonjenost hrvatskog stanovništva: „Naša kritika demokracije nije kritika sustava, u koliko je on prava narodna pučka vladavina, nego je to kritika metoda,

⁹³⁴ Ustaška demokracija, *Hrvatski narod*, 22. VIII.1944., 1.

⁹³⁵ *Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942.*, Zagreb, 1943., 158.

po kojima se hoće tobože doći do izražaja volje. Demokraciju kao narodnu vladavinu oštro lučimo od parlamentarizma, napose od onog u kojem prevladava neminovno nadmetanje stranaka i gdje stranački politički život stoji iznad narodnog i državnog života. Tamo, gdje stranački interesi u svakom slučaju moraju iznieti pobjedu događa se gotovo redovito, da stradaju narodni probitci. Nitko ne može dokazati, da se jedino u međusobnoj borbi stranaka nalazi put do izražaja prave narodne volje. Naprotiv, naš slučaj, kao i mnogi drugi dokazuju, da izvan stranačkog nadmetanja postoje i drugi putevi. (...) Važnost je Poglavnikova govora u tome, što je Poglavnik jasno iztaknuo ozbiljnu volju i ozbiljan rad Ustaškog pokreta, da svojim putem dodje do prave narodne volje, pa je na taj način opovrgao sva neprijateljska izvrtanja o našem unutrašnjem političkom životu.“⁹³⁶ Na kraju članka najavljuje se da će staleške postrojbe ubuduće birati vodstva u svim gradovima i općinama, što bi trebalo biti uzor i za izbore za Hrvatski državni sabor.⁹³⁷

3. NDH kao republika: izbori u Dubrovniku, Karlovcu i Sisku

I doista, već 2. rujna Pavelić je objavio *Zakonsku odredbu o prijedlogu za imenovanje načelnika, donaćelnika, gradskih odnosno občinskih zastupnika i njihovoj nadležnosti*. Slično kao u zagrebačkom slučaju, tom odredbom se ministru unutarnjih poslova daju ovlasti da imenuje načelnika, donaćelnika i zastupnike u gradovima, a velikim županima u općinama, i to na temelju prijedloga državnog savezničara, koji će svoje prijedloge podnositi nakon savjetovanja sa stališkim predstavništvima u gradovima i općinama. Gradovi s više od 100.000 stanovnika imat će 50 zastupnika, gradovi s više od 80.000 stanovnika imat će 36 gradskih zastupnika, gradovi s više od 20.000 stanovnika 24 gradska zastupnika, a ostali gradovi 18 gradskih zastupnika, mandat dužnosnika bio bi tri godine, a oni bi morali biti „neporočna života“.⁹³⁸ Dva dana kasnije u Zagrebu je održano vijećanje župskih povjerenika staliških postrojbi na kojem je državni savezničar Oršanić rastumačio značenje Pavelićeve odredbe.⁹³⁹

Daljnji događaji pokazali su da su ovi potezi prije svega bili motivirani propagandnim razlozima. Pavelić je 7. rujna u Zagrebu održao govor Ustaškom stožeru grada Zagreba u kojem je dao svoje tumačenje upravo slomljene urote Vokić-Lorković. Poručio je da NDH čvrsto ostaje u savezništvu s Njemačkom i da nije moguća izdaja jer „u Hrvatskoj nema kralja“, što je očito bila aluzija na rumunjskog kralja Mihaela I. koji je 23. kolovoza 1944. izvršio puč

⁹³⁶ Ustaška demokracija, *Hrvatski narod*, 22. VIII. 1944., 1.

⁹³⁷ Isto.

⁹³⁸ Zakonska odredba o prijedlogu za imenovanje načelnika, donaćelnika, gradskih odnosno občinskih zastupnika i njihovoj nadležnosti, *Hrvatski narod*, 8. IX. 1944., 2.

⁹³⁹ Izišao novi broj Narodne zajednice, *Hrvatski narod*, 5. IX. 1944., 2.

protiv pronjemačkog predsjednika vlade Iona Antonescua: „Zaboravlja svatko takav, da je Nezavisna Država Hrvatska republika. I da u ovoj hrvatskoj republici ne odlučuju kraljevi, ne odlučuju pojedinci, nego da u njoj odlučuje čitav hrvatski narod.“⁹⁴⁰ Ova rečenica imala je značajan odjek u ustaškoj propagandi i povezivana je s ranijom tezom o „ustaškoj demokraciji.“ Ivo Bogdan je u *Hrvatskom narodu*, u članku „S Poglavnikom do pobjede“, napisao da su Pavelićevom izjavom o NDH kao republici „neprijateljskoj propagandi potpuno podsjećena krila“: „Uzalud kraljevski komunisti, koji vode partizane, govore o nekakvoj 'slobodnoj Hrvatskoj'; uzalud 'vlada' Petra Karagjorgjevića najavljuje nekakvu demokraciju; uzalud Draža Mihailović i njegov 'svetosavski kongres' govore o federaciji. Sve to iščezava pred stvarnošću Nezavisne Države Hrvatske, naše hrvatske republike (...) Već prije pala je u našem novinstvu riječ o ustaškoj demokraciji, a sada je još jasnije izražena Poglavnikova volja, da naša država, naša hrvatska republika, ima biti uređena u skladu s narodnim predajama. Treba postepeno izgraditi političke ustanove preko kojih će na najbolji način doći do izražaja volja naroda, da bi tako naša država bila demokracija, tj. vlada naroda, u kojoj bi doista vrijedila volja naroda, a ne kojekakvih dvorskih klika, novčara, židova i kojekakvih stranaka i skupina, koje ovise o volji inozemaca.“⁹⁴¹ Ivo Šarinić je pak, u članku „Seljaci brane državu“, pohvalio Pavelića da je izvršio „goruću želju“ Stjepana Radića jer je ne samo ostvario hrvatsku republiku, nego ju je „pred cilim svijetom takvom i proglasio“, a ujedno je istaknuo i Pavelićeve teze o ustaškoj demokraciji: „Što to znači ta hrvatska ustaška demokracija? To znači podpuno slobodna politička volja svega hrvatskoga naroda koji se u svojoj ogromnoj većini danas bori i radi u Hrvatskom ustaškom pokretu.“⁹⁴² U takvom ozračju trajale su pripreme da se nakon Zagreba izbori prema modelu „ustaške demokracije“ održe i u drugim sredinama.

Prvi su održani 10. listopada u Dubrovniku gdje su staleške postrojbe za načelnika izabrale Nika Koprivicu, a za donaćelnika Franju Vojvodića. Ti izbori održani su u pravim ratnim uvjetima, osam dana prije ulaska partizana u Dubrovnik.⁹⁴³ Kad je Oršanić dobio brzojav da je izbor obavljen, o tome je obavijestio ministra unutarnjih poslova Matu Frkovića koji je izbor potvrdio.⁹⁴⁴ Nakon toga 21. listopada obavljen je izbor u Karlovcu gdje je 420 predstavnika 12 staleških postrojbi izabralo Gradsko zastupstvo, načelnika Ivana Hauptfelda i donaćelnika Josipa Požara. Izbor je u ime ministra unutarnjih poslova potvrdio veliki župan Velike župe

⁹⁴⁰ Mi Hrvati vjerujemo u našu pobjedu i u pobjedu našeg njemačkog saveznika, *Hrvatski narod*, 9. IX. 1944., 1.

⁹⁴¹ Ivo, Bogdan, Poglavnikom do pobjede, *Hrvatski narod*, 10. IX. 1944., 2.

⁹⁴² Ivo, Šarinić, Seljaci brane državu, *Hrvatski narod*, 24. IX., 1944., 5.

⁹⁴³ *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Zagreb, 1980., 121.

⁹⁴⁴ Staleške postrojbe u Dubrovniku provele izbor načelnika i donaćelnika, *Hrvatski narod*, 11. X. 1944., 3.

Pokupje Viktor Gutić.⁹⁴⁵ Dana 29. listopada izabrano je Gradsko zastupstvo u Sisku, načelnik Josip Stürmer i donaćelnik Luka Pavelić.⁹⁴⁶ Izbor je potvrdio ministar Frković 21. studenog.⁹⁴⁷ Dubrovnik, Karlovac i Sisak bili su, uza Zagreb, jedini gradovi u NDH koji su izabrali lokalnu vlast po novom modelu, dok su njegovu širu primjenu onemogućile nepovoljne ratne okolnosti i smanjenje područja pod nadzorom vlasti NDH. Izbori u tim gradovima imali su daleko manji odjek u najvažnijim novinama nego izbori u Zagrebu te nisu uopće bili popraćeni komentarima.

4. Epilog

Zagrebačko Gradsko zastupstvo djelovalo je sve do propasti NDH, a održalo je tek tri sjednice te su vijećnici uglavnom zasjedali u odborima kojih je bilo sedam i bavili se egzistencijalnim pitanjima koja su potkraj rata mučila Zagrepčane.⁹⁴⁸ Zagrebačko Gradsko zastupstvo djelovalo je sve do propasti NDH, a održalo je tek tri sjednice te su vijećnici uglavnom zasjedali u odborima kojih je bilo sedam i bavili se egzistencijalnim pitanjima koja su potkraj rata mučila Zagrepčane.⁹⁴⁹ Prvu sjednicu Gradsko zastupstvo održalo je 6. rujna 1944. godine. Od 50 zastupnika, njih 48 nazočnih položilo je prisegu, a načelnik Starešinić ih je podijelio u sedam odbora – u opći, upravni, opskrbno-gospodarski, građevni, društveno-zdravstveni, financijsko-gospodarski te u odbor za molbe i pritužbe. U svojem govoru Starešinić je najprije zahvalio „našem dičnom Poglavniku“ na odluci o izboru gradskog načelnika, donaćelnika i zastupstva. „Svi se Vi dobro sjećate, da je prošlo više od 15 godina, od kako u gradu Zagrebu nije bilo izbora za gradsku upravu. Eto, sada je Poglavnik opet vratio građanima grada Zagreba stara prava, da djelatno sudjeluju u upravi svoje občine... Mi imamo to riedko zadovoljstvo i tu veliku čast, da smo preuzeli dužnosti voditelja uprave grada Zagreba na temelju slobodno izražene volje svih redova naših sugrađana. I zato Mu dugujemo duboku sinovsku i odaničku ljubav i zahvalnost... Na nama je da pokažemo, kako smo zavriedili tako veliku pažnju našeg Poglavnika i povjerenje naših sugrađana. A to ćemo pokazati najbolje na taj način, da svaki naš rad bude na korist, napredak i blagostanje naše zajednice, občine grada Zagreba, a potom i na sreću celog hrvatskog naroda“, rekao je Starešinić u svom govoru.⁹⁵⁰

⁹⁴⁵ Izabran gradski načelnik, donaćelnik i gradsko zastupstvo u Karlovcu, *Hrvatski narod*, 22. X. 1944., 2.

⁹⁴⁶ Novo gradsko zastupstvo u Sisku, *Hrvatski narod*, 7. XI. 1944., 2.

⁹⁴⁷ Imenovano novo gradsko zastupstvo u Sisku, *Hrvatski narod*, 21. XI. 1944., 2.

⁹⁴⁸ DAZ, Fond Gradskog poglavarstva, Zapisnik Skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. Glavnog grada Zagreba, Prs-0-1944.

⁹⁴⁹ DAZ, Fond Gradskog poglavarstva, Zapisnik Skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. Glavnog grada Zagreba, Prs-0-1944.

⁹⁵⁰ Isto.

Zadnju sjednicu Gradsko zastupstvo održalo je 9. travnja 1945. povodom četvrte godišnjice NDH i tom je prigodom Paveliću darovalo „ljetnikovački posjed na obroncima Zagrebačke gore zvan Rebro“. „Obćina slob. i kr. Glavnoga grada Zagreba nada se, da će Poglavnik nakon teških godina boravka i borbe u stranom svijetu, nakon napornog rada u domovini, po sretnom svršetku ovog rata, sprovesti u ljetnikovcu dugi još niz godina, smiren nad sudbinom svog naroda i sretan u krugu svoje obitelji“, rekao je načelnik Starešinić prije nego je prijedlog aklamacijom prihvaćen.⁹⁵¹ Zadnja sjednica Gradskog zastupstva bila je svečanoga karaktera, no spomenutom odlukom, potpuno iracionalnom budući da je donesena mjesec dana prije propasti NDH, simbolički je pokazala da je svrha postojanja Gradskog zastupstva bila prije svega propagandna i dekorativna, kako bi ustaški režim pred unutarnjom i vanjskom javnošću dobio određenu demokratsku masku i stekao potporu.

„Ustaška demokracija“ i činjenica da je Pavelić Zagrepćanima „vratio samoupravu“ ne spominje se u Memorandumu Vlade NDH poslanom 4. svibnja 1945. Zapadnim saveznicima. Memorandum nije imao šanse za uspjeh jer je NDH izgubila rat i saveznici su bili složni oko ponovne uspostave Jugoslavije, iako je u njemu detaljno pobrojano sve što bi se moglo shvatiti kao dokaz tobožnje demokratičnosti ustaških vlasti i privrženosti vrijednostima koje su zastupali i saveznici. Među ostalim je istaknuto i to da je Ante Starčević bio „najveći hrvatski liberal i demokrat“ te „najveći protivnik pruskog imperijalizma i najvatreniji pobornik zapadne demokracije“, čija djela se zbog „vanjskog pritiska“ tijekom rata nisu mogla objaviti u izvornom obliku. Štoviše, upravo su „hrvatski nacionalistički krugovi“, zaslužni za uspostavu NDH, najvećim dijelom bili sljedbenici tog i takvog Starčevića.⁹⁵² Međutim, radi se o tome da „ustaška demokracija“ nije imala puno veze s liberalnom demokracijom i da su njena provedba u praksi, pa i sam termin, i zamišljeni kao njezina suprotnost (liberalna demokracija je pritom nazivana „židovskom“, što je u ustaškom političkom govoru bila krajnje negativna kvalifikacija). Stoga podsjećanje na izbore provedene na staleškim osnovama nije moglo biti dokaz da NDH nije fašistička država i da se nije vodila fašističkom ideologijom, kao što se tvrdilo u Memorandumu, nego upravo potvrda bliskih veza s nacističkom Njemačkom i ranije s fašističkom Italijom koje je vodstvo NDH odjednom pokušalo izbrisati iz povjesnog pamćenja. Iako je izbor lokalne zagrebačke vlasti devet mjeseci ranije Paveliću bio dokaz da se „mi nikakve demokracije ne bojimo“, u novim okolnostima taj čin nije imao nikakvu političku težinu koja bi pomogla u dodvoravanju zapadnim demokratskim državama i bilo je oportunističke ne spominjati ga.

Kad su uoči sloma NDH Starešinić i donaćelnik Mokrović otišli su u inozemstvo, Pavelić za čuvanje reda i mira u Zagrebu nije opunomoćio nikoga od gradskih zastupnika, nego

⁹⁵¹ Zapisnik svečane sjednice gradskog zastupstva, 9.4.1945., DAZ, isti fond.

⁹⁵² Bogdan, KRIZMAN, *Ustaše i Treći Reich*, 2., Zagreb, 1983., 293.

ravnatelja Ureda Hrvatskog državnog sabora Đuru Kumičića.⁹⁵³ Eugen Starešinić povukao se u Austriju, zatim u Italiju u logor za hrvatske izbjeglice u Fermu i na koncu u Buenos Aires gdje je i umro 14. rujna 1974.⁹⁵⁴ Franjo Mokrović se pak povukao u Italiju, a u Jugoslaviji je u odsutnosti osuđen na smrt. Britanske vojne vlasti uhitile su ga u Trstu 1947. i godine 1948. izručile. Te godine na novom je suđenju osuđen na 11 godina robije, no kazna mu je povećana na 13 godina koje je izdržavao u Staroj Gradiški i Srijemskoj Mitrovici. Umro je u Zagrebu 25. srpnja 1994. godine.⁹⁵⁵ Inspirator uvođenja novog izbornoga sustava Ivan Oršanić nastanio se u Buenos Airesu, gdje je 1951. osnovao Hrvatsku republikansku stranku kojoj je bio na čelu do smrti 1968. godine. Oršanić je i u emigraciji ostao kritičan prema liberalizmu i kapitalizmu kao njegovu ostvarenju, štoviše, svoje je stavove još i zaoštrio. Tako je 1956. napisao da u Hrvatskoj, kad propadne komunistički sustav, ne smije doći do restauracije kapitalizma. „Ako je pak komunizam likvidirao izvjesne jezgre i oblike kapitalističkog sustava, nije naša stvar da ih oživljujemo samo zato što ih je on srušio“, napisao je Oršanić koji se i dalje zalagao za ideje koje je zastupao Glavni savez staliških i drugih postrojbi.⁹⁵⁶ Nasuprot podjele čovječanstva na klase proklamirao je „solidaristički nacionalizam“. Prema Oršaniću, ideja slobode svakog Hrvata obvezuje i na naklonost prema drugom Hrvatu, čime se stvaraju temelji „altruističkog društva“.⁹⁵⁷ To je na neki način modificirana verzija teorije koja podjelu društva na staleže koji međusobno skladno surađuju smatra jamstvom nacionalnog jedinstva, što je bilo opravdanje pokušajima da se u NDH uvede staleški sustav prema kojem bi se birala i predstavnička tijela, a što je Ante Pavelić definirao kao „ustašku demokraciju“.

ARHIVI I LITERATURA:

Arhivi:

Hrvatski državni arhiv (HDA), Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.0.56, Dosje Vladimir Židovec, „Moje sudjelovanje u političkom životu“

⁹⁵³ *Tko je tko u NDH*, 220.

⁹⁵⁴ Isto, 366.

⁹⁵⁵ Isto, 281.

⁹⁵⁶ Ivan, Oršanić, *Vizija slobode*, Buenos Aires, 1979., str. 208., str. 352.

⁹⁵⁷ Ivan, Oršanić, *Fizionomija, funkcija i odgovornost Hrvatske republikanske stranke u izgradnji hrvatske slobode*, *Republika Hrvatska*, br. 100., prosinac 1974. – siječanj 1975., str. 32.-33.

HDA, Služba državne sigurnosti Republičkog sekretarijata unutrašnjih poslova Socijalističke Republike Hrvatske (SDS RSUP SRH), 013.4.03, Dosje Vladimir Židovec, „Politička fizionomija Dr. Ante Pavelića i njegova politika“

Državni arhiv u Zagrebu (DAZ), Okružni sud za grad Zagreb, K/10/48, Dosje Milivoja Magdića, Zapisnik sastavljen u prostorijama Uprave Državne Bezbjednosti za N.R. Hrvatsku u Zagrebu dana 25. IX. 1947.

DAZ, Fond Gradskog poglavarstva, Zapisnik Skupštine gradskog zastupstva slob. i kr. Glavnog grada Zagreba, Prs-0-1944.

Novine:

Hrvatska smotra, 1938., 1941.

Hrvatski narod, 1943., 1944.

Narodne novine, 1941.

Spremnost, 1942.

Grada:

Brzopisni zapisnici prvog zasjedanja Hrvatskog državnog sabora u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj godine 1942., Tisak Hrvatske državne tiskare, Zagreb, 1943.

LITERATURA:

1. CIPEK, Tihomir, Liberalizam – korporativizam. Dva lica ideologija hrvatskih političkih elita u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, *Dijalog povjesničara – istoričara* 3, Zagreb, 2001., 274.- 290.
2. *Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture*, Školska knjiga, Zagreb, 1980.
3. JAREB, Mario, *Ustaško-domobranski pokret od nastanka do travnja 1941.*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
4. JELIĆ BUTIĆ, Fikreta, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska*, Liber i Školska knjiga, Zagreb, 1977.
5. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, Hrvatski državni sabor Nezavisne Države Hrvatske 1942., *Časopis za suvremenu povijest*, 32/2000., 545.- 565.
6. KISIĆ KOLANOVIĆ, Nada, Komunizam u percepciji hrvatske nacionalističke inteligencije 1938.–1945. godine, *Časopis za suvremenu povijest*, 43/2011., 107.- 136.
7. KRIZMAN, Bogdan, *Ante Pavelić i ustaše*, Globus, Zagreb, 1978.
8. KRIZMAN, Bogdan, *Ustaše i Treći Reich 2*, Globus, Zagreb, 1983.
9. *Kronologija: Hrvatska, Europa, svijet*, Novi liber, Zagreb, 1996.
10. LUKŠIĆ, Igor, *Liberalizem versus korporativizem*, Znanstveno in publicistično središće, Ljubljana, 1994.

11. ORŠANIĆ, Ivan, Fizionomija, funkcija i odgovornost Hrvatske republikanske stranke u izgradnji hrvatske slobode, *Republika Hrvatska*, br. 100, prosinac 1974. – siječanj 1975., 32.-33.
12. ORŠANIĆ, Ivan, *Vizija slobode*, Buenos Aires, 1979.
13. PAVELIĆ, Ante, *Strahote zabluda. Komunizam i boljševizam u Rusiji i u svijetu*, St. Kugli, Zagreb, 1941.
14. *Politička enciklopedija*, Savremena administracija, Beograd, 1975.
15. *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1991.
16. *Tko je tko u NDH*, Minerva, Zagreb, 1997.
17. *Ustaša, dokumenti o ustaškom pokretu*, Zagrebačka stvarnost, Zagreb, 1995.

SUMMARY

“Democracy of the Ustaše” – mayoral, vice-mayoral and city council elections for Zagreb in 1944.

In accordance with the principles of the Ustaša movement, in the Independent State of Croatia (NDH) it was rejected system of liberal democracy and the people should be divided according to estates or professions. In November 1941 *poglavnik* Ante Pavelić founded the General union of estates and other units, which consisted 16 estate and professional organizations. On its top in May 1944 came Ivan Oršanić, who suggested to Pavelić to organize the elections for Parliament and local authorities on estate principles in order to get important legitimacy at Western allies. After mayor of Zagreb Ivan Werner died in June 1944, Pavelić decided that the new mayor, the deputy mayor and the newly established City council will be elected by representatives of estate organizations. Elections were held on 18 August 1944, Eugen Starešinić was elected the city mayor and Franjo Mokrović his deputy. Pavelić confirmed their election, and in his speech for the first time rehabilitated by then proscribed term of democracy, saying that in NDH has been built „Ustaša democracy”. In October 1944, on the same way city leaders in Sisak, Karlovac and Dubrovnik were elected, while a similar model of elections has been already held in March 1943 in the village of Gračani near Zagreb. Pavelić and the Ustaša propaganda announced that elections for Parliament will be held on the same way, but they have never been realized. Episode with local elections based on the „Ustaša democracy” model is therefore reduced to only a propaganda move which aim was gaining the support of the people and a better image at future war winners. However, at the end of the NDH, when its leadership tried to curry favor with Western allies, this episode could no longer be proof that NDH has not been led by fascist ideology, on the contrary, it is not even mentioned.

Key words: Zagreb, NDH, Ante Pavelić, Ivan Oršanić, estate system